

ZOFIA OKRAJ*

Zastosowanie koncepcji ESA Howarda E. Grubera w badaniach jakościowych nad twórczą pracą dydaktyczną nauczycieli akademickich-innowatorów

Application of Howard Gruber's Theory „ESA” in the qualitative research on creative didactic work realized by academic teachers-innovators

Streszczenie

Głównym celem artykułu jest przedstawienie genezy i głównych założeń koncepcji teoretyczno-metodologicznej The Evolving Systems Approach to Creative Work Howarda E. Grubera, a także relacja z badań jakościowych nad doświadczeniami nauczycieli akademickich w twórczej pracy dydaktycznej. W badaniach tych wykorzystano teorię ESA zarówno do przygotowania koncepcji badawczej, jak i analizy i interpretacji uzyskanych wyników badań. W badaniach wzięło udział 13 nauczycieli akademickich, którzy przynajmniej od 5 lat wprowadzają do kształcenia studentów: pionierskie adaptacje, twórcze modyfikacje, własne autorskie rozwiązania dydaktyczne obejmujące: koncepcje, strategie, metody, techniki i narzędzia kształcenia, warsztaty, systemy oceniania studentów. W projekcie badawczym zastosowano wielokrotne, deskryptywne studium przypadku, przeprowadzono wywiady jakościowe semistrukturyzowane oraz analizę dokumentów (publikacje, zdjęcia). Przeprowadzono analizę wertrykalną uzyskanych wyników badań, czego rezultatem było stworzenie indywidualnego modelu twórczej pracy każdego uczestnika badań, a także analizę

---

* Zofia Okraj, Zakład Badań nad Edukacją, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Polska, e-mail: zofiaokraj@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0187-547X>.

horyzontalną-przekrojową przez wszystkie przypadki. Na podstawie licznych prawidłowości stwierdzonych u badanych przypadków przedstawiona została propozycja systemowego modelu twórczej pracy dydaktycznej badanych nauczycieli.

Słowa kluczowe:

badania jakościowe, innowacje, nauczyciel akademicki, twórcza praca dydaktyczna, teoria ESA

Abstract

The main aim of the article is to present the genesis and main assumptions of the theory The Evolving Systems Approach to Creative Work by Howard E. Gruber as well as an account of qualitative research into the experiences of academic teachers in the creative didactic work. In these studies the ESA theory was used both for the preparation of the research concept and for the analysis and interpretation of the obtained research results. 13 academic teachers participated in the research, introducing to the education of students for at least 5 years: pioneering adaptations, creative modifications, their own original didactic solutions including: concepts, strategies, methods, techniques and tools, workshops, students' assessment systems. In the research there were applied the multiple, descriptive case studies, there were carry out semi-structured interviews and analysis of documents (publications, pictures). In the research was carried out a vertical analysis which resulted in the creation of an individual model of creative work for each research participant as well as a horizontal-cross-sectional analysis for all cases. On the grounds of many regularities found in studied cases the author of article presents proposition of systemic model of creative didactic work concerning examined innovators.

Keywords:

qualitative research, innovations, academic teacher, creative didactic work, ESA theory

1. WSTĘP

Twórczość czyli powoływanie do życia nowych i wartościowych rozwiązań (Szmidt, 2013), możliwa jest niemal w każdej dziedzinie ludzkiego życia. Specyficznego wymiaru nabiera ona w odniesieniu do realizowanego przez nauczycieli procesu kształcenia, w którym – właśnie dzięki ich twórczemu myśleniu i działaniu – pojawiają się innowacyjne rozwiązania metodyczne i organizacyjne.

Fascynacja tym zagadnieniem oraz chęć zdobycia odpowiedzi na pierwsze – inspirujące do eksploracji badawczych pytania – *Jak pracują twórczy nauczyciele? Dlaczego w ten sposób? Z jakimi efektami?* – skłoniła mnie najpierw do studiów literaturowych, a następnie badań nad twórczą pracą dydaktyczną nauczycieli akademickich. W działaniach tych dwutorowo – czyli zarówno na etapie projektowania procedury badań, jak i w fazie ich analizy oraz interpretacji – zastosowałam mało znane i stosowane w Polsce¹ teoretyczno-metodologiczne podejście do badania twórczej pracy *The Evolving Systems Approach to Creative Work* (ESA) Howarda E. Grubera. W niniejszym artykule przedstawiam rozwój oraz kluczowe tezy koncepcji ESA, zarys procedury badań własnych, a także główne, wynikające z ich realizacji wnioski dotyczące twórczej pracy dydaktycznej nauczycieli akademickich-innowatorów.

2. ROZWÓJ I GŁÓWNE ZAŁOŻENIA KONCEPCJI ESA

Howard E. Gruber² – twórca podejścia *The Evolving Systems Approach to Creative Work* (Koncepcja ewoluujących systemów w twórczej pracy dydaktycznej) – uznawany jest współcześnie za jednego z czołowych teoretyków i interpretatorów twórczej pracy (Lavery, 1993).

Droga do stworzenia koncepcji ESA obejmowała 30 lat pracy studyjnej i badawczej, realizowanej przez H.E. Grubera, a następnie także jego współpracowników. W procesie tym wyróżnić można kilka najważniejszych inspiracji oraz doświadczeń krystalizujących (zob. tab 1), które ukierunkowywały badacza w jego myśleniu i działaniach na rzecz poznawania i opisywania uwarunkowań twórczej pracy ludzkiej.

Tezy składające się na wypracowane przez H.E. Grubera podejście ESA koncentrują się na istocie, kryteriach oraz uwarunkowaniach twórczej pracy realizowanej przez przedstawicieli różnych dziedzin nauki i sztuki. Teoria ta powstała na bazie analiz poznawczych studiów przypadków, których celem była rekonstrukcja procesu oraz kontekstu powstawania i realizacji twórczego pomysłu poprzez osadzenie ich w strukturze pracy badanej jednostki.

---

¹ Do koncepcji ESA H.E. Grubera nawiązuje w swoich badaniach nad twórczością reżyserek polskich Monika Modrzejewska-Świągulska (2019).

² Howard E. Gruber – twórca podejścia *The Evolving Systems Approach to Creative Work* – urodził się 6 listopada 1922 roku w Nowym Jorku. Kształcił się w Brooklyn College (1943) i na Cornell University w Ithaca w USA, gdzie w 1950 roku uzyskał doktorat z psychologii – por. Lavery, 1993.

Tabela 1. Doświadczenia krystalizujące w procesie tworzenia teorii ESA przez H.E. Grubera

Wydarzenie	Efekt
<p>1. Studia nad wydaną w 1867 roku książką Hermanna L.F. von Helmholtza – niemieckiego lekarza, fizjologa, fizyka i filozofa¹ – pt. <i>Handbook of physiological optics</i>.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Fascynacja osobą i dokonaniem Hermanna L.F. von Helmholtza. • Publikacja artykułu, który po raz pierwszy i jeszcze pośrednio dotyczył kreatywności i pracy twórczej. • Wypracowanie kluczowego dla dalszych poszukiwań Grubera pytania: <i>Jak długo trzeba myśleć nad takimi (twórczymi – przypis Z.O.) rozwiązaniami?</i> (Grisanti, 1997).
<p>2. Studia nad opublikowaną w 1945 roku książką Maxa Wertheimera (1945) <i>Productive Thinking</i>.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Podjęcie przez H.E. Grubera próby wyjaśniania własnych procesów myślenia. • Refleksja dotycząca konieczności wielu lat działań niezbędnych do wypracowania twórczych idei/rozwiązań. • Konstatacja, że twórczych działań nie zbada się laboratoryjnie, ale aby poznać sposób pracy twórców, trzeba się jej przyjrzeć (ukierunkowanie na badania jakościowe).
<p>3. Studia nad twórczością Charlesa Darwina.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Fascynacja ewolucją w procesie powstawania teorii Darwina. • Studia nad dziennikami Darwina pisanyymi podczas podróży na statku Beagle. • Powstanie zarysu idei sieci przedsięwzięć <i>network of interprises</i> jako interaktywnego zbioru myśli i działań podporządkowanych obranemu przez jednostkę celowi, która następnie stanie się jedną z głównych tez koncepcji ESA. • Książka napisana przez H.E. Grubera we współpracy z Paulem H. Barretem, <i>Darwin on Man: Psychological Study of Scientific Creativity</i>¹¹.
<p>4. Studia nad twórczością i osobowością J. Piageta.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Inspiracja konstruktywizmem, który stanie się w przyszłości paradygmatycznym fundamentem teorii ESA. • Afirmacja metody indywidualnych przypadków w poznawaniu jednostek twórczych. • Inicjatywa seminarium poświęconego zgłębianiu badań nad twórczością J. Piageta na Uniwersytecie w Colorado. • Redakcja antologii dzieł J. Piageta. Prowadzenie i analiza wywiadów z J. Piagetem zaowocowało nie tylko powstaniem dzieła <i>The Essential Piaget</i>, ale – jak twierdzi sam Gruber – w znacznym stopniu przyczyniło się do wypracowania jego własnej koncepcji ewoluujących systemów (<i>The Evolving Systems Approach to Creative Work – ESA</i>).

Tabela 1 cd.

Wydarzenie	Efekt
5. Współpraca z Dorothy B. Wallace oraz innymi badaczami nad pracą wybitnych twórców.	<ul style="list-style-type: none"> • Wieloletnie badania jakościowe prowadzone ze współpracownikami z wykorzystaniem poznawczych studium przypadku w odniesieniu do twórców żyjących (wywiady semistrukturyzowane) i nieżyjących (analiza dokumentów). • Dzieło zredagowane wspólnie z Dorothy B. Wallace: <i>Creative People at Work. Twelve Cognitive Case Studies</i> (1989) zawierające najważniejsze tezy wypracowanego przez H.E. Grubera podejścia ESA.

¹ Hermann L.F. von Helmholtz zajmował się mechaniką, akustyką, termodynamiką, światłem, elektrycznością i magnetyzmem. Sformułował zasadę zachowania energii.

¹¹ Książka napisana przez H.E. Grubera we współpracy z Paulem H. Barretem, *Darwin on Man: Psychological Study of Scientific Creativity*, otrzymała nagrodę Phi Beta Kappa dla najlepszej książki w nauce, została uznana przez New York Times Book Review za jedną z siedmiu najlepszych książek roku i była nominowana do nagrody National Book Award.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Gruber, Wallace 1989, Lavery 1993.

H.E. Gruber wychodzi w swojej teorii z założenia, że chcąc poznać fenomen twórczości danego człowieka, trzeba poznać sposób, w jaki pracuje.

U podłoża teorii twórczej pracy H.E. Grubera leżą zatem pytania:

1. Jak przebiega twórcza praca?
2. Co ludzie robią, gdy są kreatywni?
3. W jaki sposób kreatywna osoba organizuje i wdraża swoje zasoby, czego nikt inny nie zrobił? (Gruber, 1989).

Twórcza praca według H.E. Grubera oznacza celowe, wieloletnie działania wiążące się z dążeniem do osiągnięcia nowych dla jednostki rezultatów, a kończące się produktem o charakterze innowacji (Gruber, 1989).

Twórczość najczęściej badana i opisywana jest w kontekście osoby, produktu, procesu lub środowiska (Nęcka, 2001). W omawianej teorii nacisk położony jest przede wszystkim na badanie procesu powstawania twórczego produktu z uwzględnieniem drogi od pomysłu do jego wcielenia w życie.

Teoria *The Evolving Systems Approach to Creative Work* ma charakter systemowy. Zgodnie z klasyczną definicją system oznacza „zbiór elementów sprzężonych ze sobą w taki sposób, że tworzą one całość wyodrębniającą się w danym otoczeniu; jest to kompleks elementów znajdujących się we wzajemnej interakcji” (Duraj-Nowakowa, 1992). Systemowe podejście w poznawaniu i analizowaniu twórczości oznacza uwzględnienie nie jednego (np. talent), ale wielu – działających łącznie

i wchodzących we wzajemne interakcje czynników (Nęcka, 2001). Warto zwrócić uwagę, iż w omawianej teorii podejście systemowe ma charakter wielowymiarowy. Wiąże się ono bowiem z koncepcją osoby kreatywnej jako rozwijającego się systemu w zmieniającym się środowisku również stanowiącym system, czyli zbiór wzajemnie powiązanych ze sobą i oddziaływujących na siebie elementów. Na kreatywność człowieka składają się według H.E. Grubera trzy najważniejsze aspekty takie jak: wiedza, cel działania i uczucia (Gruber, 1989). Konfiguracja tych czynników stanowi złożony, ale specyficznie indywidualny układ-system, który należy badać z uwzględnieniem jego wyjątkowości i niepowtarzalności. Jak podkreśla H.E. Gruber, nie ma jednej teorii twórczości, która satysfakcjonująco i w pełni wyjaśniałaby wszystkie zależności związane z twórczą pracą realizowaną przez człowieka kreatywnego. Dlatego do każdego badanego przypadku należy szukać wyjaśniającej go teorii indywidualnej (*theory of the individual*) (Gruber, 1980).

Zbudowana na filarach paradygmatu konstruktywistycznego systemowo-ewolucyjna teoria twórczej pracy H.E. Grubera przedstawia ją w specyficzny, złożony sposób. Na potrzeby niniejszego opracowania opisane zostaną główne tezy opisywanej koncepcji.

1. Twórcza praca ewoluuje przez długi czas, ma charakter przyrostowy i przypomina budowanie skomplikowanej nieraz konstrukcji krok po kroku, „cegła po cegle” (*brick on brick*). Inaczej można powiedzieć, iż jest to „cierpliwy rodzaj budowania” (Gruber, 1989).
2. W pracy osoby kreatywnej często wyróżnia się kilka głównych kierunków działalności. To tzw. sieć przedsięwzięć (*network of enterprises*). Składa się na nią kilka równolegle realizowanych projektów, które najczęściej są ze sobą powiązane, chociaż mają zróżnicowaną rangę. Sieć ta jest interaktywna i współzależna (Gruber 1983; 1989).
3. Kreatywna osoba wykorzystuje w swojej pracy nie tylko wiedzę ekspercką z danej dziedziny lub dziedzin, w której się specjalizuje i którą można uznać za „bazową” dla podejmowanych przez nią twórczych działań, ale także metafory, społeczne relacje, projekty i heurystyki, czyli wskazówki pomagające twórczo myśleć i odnajdywać skuteczne rozwiązania dla różnego rodzaju problemów (Gruber, 1989).
4. W procesie twórczym daje się zauważyć wiele przykładów „powtarzającej się” pracy. Zanim dojdzie do wypracowania twórczego dzieła, konieczne jest niejednokrotnie dokonanie wielu prób i powtórzeń, aż do osiągnięcia zadowalającego twórcę efektu (Brower, 2003).
5. Istotną rolę w pracy osób kreatywnych odgrywa specyfika jej organizacji związana głównie z silnym ukierunkowaniem na osiągnięcie zaplanowane-

go celu i determinacją w realizacji prowadzących do niego zadań (Gruber, 1985; 1989). Koncentracja twórców na celu ich działania powoduje zacieranie się granic między życiem a pracą. Dla kreatywnych osób często „życie to praca, a praca to życie” (Wallace, 1989). Ponadto każda twórcza osoba ma pewną koncepcję jej życiowych zadań. Ludzie twórczy są przy tym bardzo zorientowani zadaniowo, czyli koncentrują się na zadaniu, które wykonują, dążąc wytrwale i konsekwentnie do jasno określonego celu, jaki sobie zdefiniowali, znacznie bardziej niż „ego zorientowani”, czyli skupieni na sobie i swoich potrzebach (Gruber, 1989).

6. Twórcza praca trwa latami. Nie jest ona jak „światło błyskawicy”. Cechuje ją przynajmniej pięcioletni czas trwania, w którym wyróżnić można etapy dynamicznej i wolniejszej pracy, przerwy a także „nagle” olśnienia pociągające za sobą nowe, intensywne działania (Gruber, 1989).
7. Kreatywni ludzie są w stanie ciężko pracować przez bardzo długi czas, nawet jeśli ich działania nie przynoszą natychmiastowych rezultatów lub nagród, ale praca ta jest dla nich przyjemna (Gruber, 1988).
8. Twórcza praca jest nastawiona na innowacje, czyli wdrażanie pomysłów w życie, ucieleśnianie idei, które zrodziły się w umysłach osób kreatywnych, które wierzą, że robią coś, czego wcześniej nie robiono, chcą robić coś nowego (Gruber, 1989).

3. PROCEDURA BADAŃ WŁASNYCH

W intencji H.E. Grubera (1980, 1989) sformułowana przez niego koncepcja ESA ma stanowić swoisty „przewodnik” do badań dotyczących twórczej pracy osób kreatywnych. Zawiera ona zarówno wyjaśnienia teoretyczne dotyczące tego zagadnienia, jak i wskazania metodologiczne do badań w tym obszarze. H.E. Gruber podkreśla w swoim przekazie przede wszystkim konieczność prowadzenia badań jakościowych i studium przypadku dla poznania twórczej pracy jednostek.

Zgodnie z założeniami podejścia teoretyczno-metodologicznego *The Evolving Systems Approach to Creative Work* badacz prowadzący badania nad twórczą pracą jednostek ma do spełnienia dwie role:

1. Fenomenologiczną, która wiąże się z ukazywaniem doświadczeń osób badanych wraz z przypisywanymi im przez nich znaczeniami – „tak jak widzą to osoby badane”.
2. Krytyczną, związaną procesem interpretacji relacji narratorów połączonym z odnoszeniem ich do teorii celem ich wyjaśnienia. Inaczej mówiąc, ba-

dacz wykorzystuje „ramę teoretyczną” do interpretacji sensu wypowiedzi rozmówców (Gruber, Wallace, 2005).

Uwzględniając wskazówki metodologiczne płynące z teorii ESA, główne problemy badawcze sformułowałam następująco:

1. Jakie są doświadczenia nauczycieli akademickich w twórczej pracy dydaktycznej obejmujące: doświadczenia inspirujące i stymulujące nauczycieli akademickich do twórczych działań; doświadczenia w budowaniu warsztatu dydaktycznego, doświadczenia w wymyślaniu i wdrażaniu nowych rozwiązań dydaktycznych, związane z nimi formy aktywności podejmowane przez nauczycieli akademickich, przeszkody i reakcje zwrotne ze strony studentów i współpracowników, jakich doświadczają badani, a także doświadczenia w zakresie organizowania przez nich swojej pracy dydaktycznej.
  - 1.1. Jakie znaczenia badani nauczyciele nadają swoim doświadczeniom dotyczącym twórczej pracy dydaktycznej?
  - 1.2. Jak – uwzględniając teorię ESA i teorię twórczości – można interpretować relacje nauczycieli akademickich dotyczące doświadczeń w twórczej pracy dydaktycznej?

Ze względu na specyficzne wytwory twórczej pracy dydaktycznej nauczycieli akademickich: nowe koncepcje i techniki kształcenia, oryginalne warsztaty, ćwiczenia, środki dydaktyczne, programy kształcenia, system oceniania studentów itp., w prowadzonych badaniach postawiłam również problem badawczy dotyczący tego zagadnienia:

2. Jaki jest przedmiot i właściwości rozwiązań dydaktycznych proponowanych przez badanych nauczycieli akademickich?
3. Co wyróżnia indywidualny warsztat pracy dydaktycznej badanych nauczycieli akademickich?

Dla zbadania doświadczeń nauczycieli akademickich w twórczej pracy dydaktycznej zastosowałam deskryptywne, wielokrotne studium indywidualnych przypadków. Celem takiego studium jest „opis zjawiska (przypadku) w kontekście rzeczywistości” (Yin, 2015). Jak pisze Krzysztof Konarzewski, to właśnie „studium przypadku okazuje się bezcenne, gdy interesujące nas zjawisko jest rzadkie. Studium przypadku innowacji dydaktycznej czy wychowawczej z reguły daje o niebo głębszą wiedzę niż masowe, a powierzchowne badania przeglądowe” (Konarzewski, 2000).

W badaniach wzięło udział 13 nauczycieli akademickich, którzy przynajmniej od 5 lat wprowadzają takie rozwiązania w pracy ze studentami. Dobór osób do badań odbywał się przy zastosowaniu metody „śnieżnej kuli”, która polega na

„przechodzeniu od jednego przypadku do kolejnych na podstawie wskazań respondentów, kto jeszcze – zgodnie z przyjętą w badaniach definicją przypadku – mógłby się nadać do badania” (Flick, 2010).

Według H.E. Grubera celem badań nad twórczą pracą prowadzonych z wykorzystaniem studium indywidualnych przypadków jest zrozumienie, jak ewaluowała praca twórcza poszczególnych osób (Wallace, 1989; Rostan, 2003). Dla każdego z nich z osobna istotne jest odkrycie „teorii jednostki” (Gruber, 1980; Lavery, 1993) działającej w specyficznym kontekście obejmującym historyczno-społeczne okoliczności jego funkcjonowania (Vidal, 2003). Dlatego też pierwsza faza przeprowadzonych przeze mnie badań obejmowała analizę wertykalną, w wyniku której powstało 13 indywidualnych portretów nauczycieli akademickich-innowatorów. W drugim etapie dokonano analizy horyzontalnej – obejmującej poszukiwanie prawidłowości i różnic w odniesieniu do wszystkich badanych osób.

W obrębie studium przypadku dla pozyskania materiału empirycznego przeprowadzone zostały – stosowane również przez współpracowników H.E. Grubera – (por. Franklin, 1989) wywiady jakościowe częściowo ustrukturyzowane (*semi structured life world interview* (Kvale, 2014), analiza treści publikacji naukowych i dydaktycznych autorstwa badanych oraz analiza zdjęć z zajęć dydaktycznych, warsztatów i szkoleń prowadzonych przez badanych nauczycieli. Zgodnie z zasadami warsztatowymi wywiad przeprowadzony został z wykorzystaniem wcześniej przygotowanych „dyspozycji”, uwzględniających kategorie doświadczeń w twórczej pracy dydaktycznej badanych nauczycieli związane ze sformułowanymi problemami badawczymi. Zgodnie z przyjętą w badaniach postawą fenomenologiczną oprócz pytań badawczych nakreślonych przed rozpoczęciem badań pozostawałam otwarta na nowe wątki podejmowane przez narratorów – ważne dla analizowanego przeze mnie zagadnienia. Poszczególne wywiady trwające od 1,5 do 3,5 godziny poddane zostały następnie transkrypcji, a spisany tekst wraz z zapisem cyfrowym stanowiły materiał empiryczny, który podlegał dalszej interpretacji. W procesie tym zastosowany został model Interpretacyjnej Analizy Fenomenologicznej (*Interpretative Phenomenological Analysis – IPA*). Głównym celem badaczy posługujących się modelem IPA jest wnikliwa analiza tego, w jaki sposób ludzie nadają sens swoim doświadczeniom. Zakłada się tu, że człowiek aktywnie angażuje się w interpretację zdarzeń, których doświadcza, a także obiektów i ludzi, których spotyka w swoim życiu (Smith, Pietkiewicz, 2012). W takiej formule analizy materiału badawczego następuje synteza koncepcji pochodzących z fenomenologii i hermeneutyki, czego rezultatem jest metoda będąca w swej naturze zarówno deskryptywna (ponieważ zajmuje się tym, jak rzeczy nam się jawią, pozwala im mówić niejako „w swoim imieniu”), jak i interpretacyjna (ponieważ

wychodzimy z założenia, że nie ma takiej rzeczy jak niezinterpretowany fenomen). Badaczom zależy tu przede wszystkim na uzyskaniu bogatych i szczegółowych narracji w pierwszej osobie na temat doświadczeń i zjawisk, które są przedmiotem badań. Założenia Interpretacyjnej Analizy Fenomenologicznej korespondują z wymaganiami stawianymi badaczowi w teoretyczno-metodologicznym podejściu do badania twórczej pracy kreatywnych osób wypracowanym przez H.E. Grubera (1980, 1989). W prowadzonych przeze mnie badaniach wywiady semistrukturyzowane dostarczyły bogatego i różnorodnego w swojej treści materiału empirycznego na temat doświadczeń nauczycieli akademickich dotyczących twórczej pracy dydaktycznej. Ponadto w opisywanych badaniach zastosowana została także analiza dokumentów obejmująca treści publikacji naukowych i dydaktycznych autorstwa badanych nauczycieli akademickich (książki, artykuły, broszury dla studentów). Źródła te dostarczyły wielu cennych informacji o specyfice i właściwościach rozwiązań dydaktycznych proponowanych przez badanych nauczycieli. W badaniach zastosowano także analizę zdjęć z prowadzonych przez nauczycieli zajęć dydaktycznych ze studentami, a także warsztatów i szkoleń popularyzujących wprowadzane rozwiązania. Niektóre zdjęcia przedstawiały również wytwory artystyczne, jakie powstały podczas zajęć ze studentami. Stanowiły one niezastąpioną ilustrację ustnych relacji nauczycieli w wywiadach oraz dopełnienie informacji zawartych w analizowanych publikacjach ich autorstwa. W odniesieniu do zdjęć formułowane było pytanie: „co” przekazuje treść tego zdjęcia na temat twórczej pracy dydaktycznej badanych nauczycieli?

Zastosowane w badaniach metody badań pozwoliły na zgromadzenie pokazanego i zróżnicowanego materiału badawczego umożliwiającego wieloaspektowe poznanie doświadczeń nauczycieli akademickich w twórczej pracy dydaktycznej.

4. WYNIKI BADAŃ – W STRONĘ BUDOWANIA MODELU TWÓRCZEJ PRACY DYDAKTYCZNEJ NAUCZYCIELI AKADEMICKICH

Na podstawie relacji badanych nauczycieli udało się nakreślić indywidualne „portrety” ich twórczej pracy, a także dostrzec i opisać „rdzeń” realizowanych przez nich twórczych działań. Okazało się, że we wszystkich badanych przypadkach składa się na niego wiele różnych powiązanych ze sobą aspektów, które tworzą wewnętrznie i harmonijnie połączoną całość. Mimo że każdy z badanych nauczycieli dzielił się w badaniach jednostkowymi przeżyciami, to ich poprzeczna-horyzontalna analiza ujawniła wiele podobieństw i analogii, co pozwoliło na skonstruowanie propozycji systemowego modelu twórczej pracy dydaktycznej

badanych nauczycieli akademickich (zob. rys. 1), a także na sformułowanie tez dotyczących poszczególnych elementów tego systemu funkcjonującego w kontekście specyficznego środowiska pracy badanych, jakim jest uczelnia wyższa.

Główne ustalenia wynikające z przeprowadzonych badań ujęte zostały następująco:

1. Twórcza praca dydaktyczna badanych nauczycieli podporządkowana jest nadrzędemu celowi wyrażanemu przez nich słowami: „Uczyć inaczej” niż tradycyjnie/podająco/schematycznie/pamięciowo. Praca na uczelni wyższej realizowana zgodnie z tak określonym celem jest świadomym wyborem badanych dydaktyków, którzy zdecydowanie i konsekwentnie podążają w obranym kierunku, także wbrew krytyce ze strony innych nauczycieli i na przekór doświadczanym trudnościom.
2. Z celem własnej pracy dydaktycznej „Uczyć inaczej” wiąże się indywidualna wizja kształcenia wypracowana przez każdego z badanych nauczycieli, a zawierająca w sobie ślady osobistych zainteresowań i pasji, a także doświadczeń krystalizujących-inspirujących i ukierunkowujących nauczycieli w ich twórczej pracy dydaktycznej.
3. Kolejnym ważnym elementem systemowego modelu twórczej pracy dydaktycznej badanych nauczycieli jest ich wiedza ewoluująca na poziomach *od eksperymentatora do eksperta*, a dotycząca nie tylko wybranych koncepcji/metod/technik kształcenia, w obrębie których proponują oni i wdrażają rozwiązania dydaktyczne, ale i obszarów własnych zainteresowań (programowanie, gry, sztuka itp.), które wiążą się z tymi propozycjami; szerokie spektrum inspiracji do twórczej pracy dydaktycznej związane ze zdolnością dostrzegania inspiracji we wszystkim, co otacza nauczycieli i czego doświadczają (treści kształcenia, podróże, obejrzone filmy, wystawy, reklamy, aktualne wydarzenia społeczne, zasłyszane słowa-hasła, problemy obserwowane u siebie i innych, muzyka, przyroda itd.).
4. Dystynktywnym elementem opisywanego modelu twórczej pracy dydaktycznej badanych nauczycieli jest ich postawa twórcza przejawiająca się m.in. w cechującym ich nastawieniu na działania innowacyjne polegające na wprowadzaniu i promowaniu nowych/wartościowych (przydanych) rozwiązań dydaktycznych/radzeniu sobie z napotykanymi trudnościami poprzez szukanie alternatywnych rozwiązań.
5. W opisywanym modelu istotną rolę odgrywa zbiór czynników stymulujących badanych nauczycieli do twórczej pracy dydaktycznej tworzący „samonapędzający się mechanizm” do twórczych działań, obejmujący: radość wymyślania i satysfakcję z udanego wdrażania i popularyzowania

nowych rozwiązań dydaktycznych, pozytywne informacje zwrotne otrzymywane od studentów, poczucie „ważności”/użyteczności proponowanych rozwiązań, możliwość rozwijania własnej pasji oraz związanej z nią wiedzy i umiejętności, a także dzielenia się tym z innymi.

6. Badanym nauczycielom towarzyszą trudności w pracy dydaktycznej obejmujące głównie takie czynniki jak: deficyt czasu potrzebnego na realizację wszystkich pomysłów i form aktywności związanych z wdrażaniem i popularyzowaniem proponowanych rozwiązań dydaktycznych, brak/deficyt środków finansowych potrzebnych na zakup potrzebnych do pracy materiałów/udział w szkoleniach/konferencjach, krytyka ze strony innych nauczycieli akademickich. We wszystkich badanych przypadkach doświadczane przez nauczycieli trudności nie hamują ich twórczych działań, nie skłaniają do podjęcia decyzji o ich zaprzestaniu, ale – co ciekawe – mobilizują i motywują ich do dalszej twórczej pracy dydaktycznej. W kontekście doświadczanych problemów badanych innowatorów cechuje aktywne podejście do ich rozwiązywania oraz związane z nim wymyślanie i wdrażanie alternatywnych możliwości działania.
7. Istotnym i wewnątrznie – również systemowo – rozbudowanym elementem modelu twórczej pracy badanych nauczycieli jest „splot” podejmowanych przez nich aktywności związanych z wdrażaniem i popularyzowaniem proponowanych rozwiązań dydaktycznych. Obejmuje on – oprócz realizacji zajęć ze studentami – także prowadzenie szkoleń i warsztatów promujących innowacyjne rozwiązania dydaktyczne w niektórych przypadkach także prowadzenie badań z ich wykorzystaniem, pisanie artykułów i monografii związanych z ich zastosowaniem, kierowanie kołami naukowymi, organizacje i udziały w konferencjach dydaktycznych i naukowych, podczas których nauczyciele prezentują wyniki swoich twórczych działań dydaktycznych. W poszczególnych przypadkach w „splocie aktywności” nauczycieli znajdują się także działania wpisujące się w edukację nieformalną, wolontariat, organizację akcji okolicznościowych realizowanych nie tylko w uczelniach, ale i poza nimi. Różnorodne formy aktywności podejmowane przez badanych nauczycieli łączy wykorzystanie podczas ich realizacji proponowanych przez siebie rozwiązań dydaktycznych.
8. Nieodłącznym elementem twórczej pracy badanych nauczycieli jest ich „wielowymiarowa” pasja, która – występując w każdym z badanych przypadków – przyjmuje jednak wiele odcieni i obejmuje wiele wymiarów związanych z: kształceniem studentów, wybranymi przez nauczycieli: koncepcjami, metodami/technikami kształcenia, w obrębie których

wdrażają oni proponowane przez siebie rozwiązania, a także z własnymi zainteresowaniami, które zostały przeniesione przez nauczycieli na grunt dydaktyki i tu rozwijane w postaci propozycji dydaktycznych.

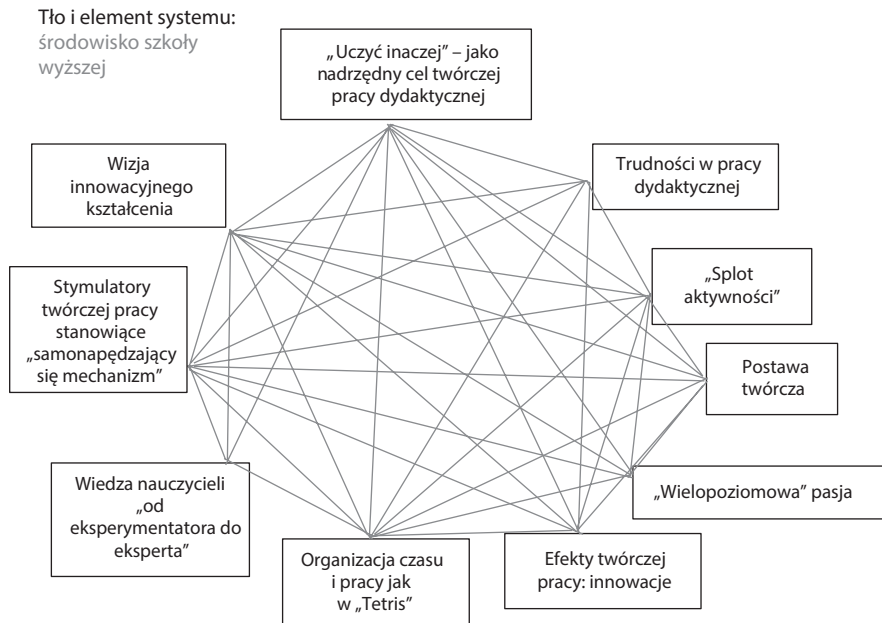
9. Istotnym elementem opisywanego modelu jest także indywidualna strategia organizacji czasu i pracy, umożliwiająca nauczycielom satysfakcjonujący udział w wielu formach aktywności związanych z twórczą pracą dydaktyczną, a przypominająca „układanie klocków” w grze „Tetris”. Wszyscy badani nauczyciele, angażując się w wiele form aktywności i łącząc twórczą, intensywną pracę zawodową z życiem prywatnym, nie unikają nowych aktywności, ale chwytając je, starają się dopasowywać do siebie poszczególne działania. Po ich zrealizowaniu pojawiają się kolejne: pomysły/wyzwania/działania, które badani podejmują i realizują. Działają dynamicznie i sprawnie. Cechuje ich podejście zadaniowe wobec pojawiających się zobowiązań, ale nie traktują ich jako przykry balast. Robią to, co lubią i potrafią, wiedzą, że ich praca jest wartościowa. Mają świadomość deficytu czasu w odniesieniu do podjętych wyzwań oraz jeszcze niezrealizowanych pomysłów i planów. Frustruje ich konieczność pośpiechu w odniesieniu do różnego rodzaju działań, co m.in. powoduje rezygnację z podejmowania niektórych form aktywności, ale nie rezygnują z dalszej twórczej pracy dydaktycznej.

10. Do zbioru najważniejszych czynników tworzących systemowy model twórczej pracy należą także jej efekty obejmujące różne typy innowacji: pionierskie adaptacje/twórcze modyfikacje oraz autorskie propozycje rozwiązań dydaktycznych w obrębie: koncepcji/metod/technik/narzędzi kształcenia, sposobów oceniania studentów.

Wyłaniający się na podstawie ustaleń z badań schemat systemowego modelu twórczej pracy dydaktycznej badanych nauczycieli akademickich prezentuje rys. 1.

5. Dyskusja uzyskanych wyników badań

W koncepcji ESA środowisko pracy stanowi „ewoluujący system”, w którym działa kreatywna jednostka, realizując swoją twórczą pracę, również postrzegają w optyce systemu, czyli zbioru wzajemnie połączonych ze sobą elementów (Gruber, 1989). W odniesieniu do badanych nauczycieli akademickich można stwierdzić, że środowisko szkoły wyższej stanowi swoistą przestrzeń dla podejmowanych przez nich twórczych działań dydaktycznych. Korzystając ze stwarzanej przez uczelnie wyższe autonomii w zakresie działalności metodycznej, badani

Rys. 1. Schemat systemowego modelu twórczej pracy dydaktycznej nauczycieli akademickich.

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

nauczyciele wybrali drogę twórczych, innowacyjnych działań – sprzeciwiając się rutynie, schematom, nudzie i nieefektywności kształcenia podającego. Środowisko pracy – w tym przypadku uczelnia wyższa, chociaż stanowi system sama w sobie, w odniesieniu do twórczej pracy dydaktycznej nauczycieli akademickich jest jego elementem – „tłem” aranżowanym intencjonalnie i samodzielnie przez dydaktyków, zgodnie z przyświecającymi im celami, wizją kształcenia, przy aktywnym udziale własnej pasji, postawy twórczej, doświadczeń stymulujących ich do podejmowania tego typu działań i innymi elementami podejmowanej przez nich twórczej pracy dydaktycznej.

Poszczególne elementy systemu twórczej pracy dydaktycznej badanych nauczycieli akademickich łączą się ze sobą, tworząc złożoną, kompatybilną, synergiczną całość. Żaden z tych elementów „pojedynczo” nie jest wystarczający do powstania innowacyjnych rozwiązań dydaktycznych. Wszystkie one razem – wzajemnie się przenikając, przyczyniają się do budowania nowych jakości w obszarze dydaktyki akademickiej.

Wiele z części składowych nakreślonego modelu, ze względu na ich wieloelementowość, złożoność i koherencję, również cechuje wewnętrzna, systemowa organizacja. Tak jest w przypadku celów pracy dydaktycznej (połączenie celu nadrzędnego „Uczyć inaczej”, celów kształcenia, celów proponowanych rozwiązań dydaktycznych), wiedzy nauczycieli, stymulatorów działania, „splotu aktywności”, w które angażują się nauczyciele, oraz indywidualnych strategii organizacji czasu i pracy. Twórczą pracę dydaktyczną nauczycieli akademickich cechuje zatem: złożoność i wielowymiarowość. Nie jest to praca łatwa ani prosta w swojej warstwie koncepcyjnej i realizacyjnej. Mimo że jest realizowana przez badanych nauczycieli w codziennej pracy ze studentami, przyjmuje postać twórczości profesjonalnej wymagającej nie tylko specjalistycznej, rozwijającej się od „intuicyjnej” do „eksperckiej” wiedzy, ale i innych – zarysowanych w modelu czynników: jasno sprecyzowanych celów własnych działań, własnej wizji kształcenia, pasji, postawy twórczej, doświadczeń stymulujących do twórczej pracy oraz specjalnej strategii jej organizacji. Jest to twórczość, która – w wielu przypadkach, w których innowatorzy popularyzują swoje rozwiązania poprzez publikacje, warsztaty i szkolenia – zmienia dziedzinę, w której tworzą, czyli dydaktykę akademicką, wzbogacając jej zasoby o nowe i wartościowe: koncepcje, metody, techniki, warsztaty, systemy oceniania studentów itp.

Wyłaniający się z badań systemowy model twórczej pracy dydaktycznej badanych nauczycieli akademickich obejmuje więcej elementów niż ten proponowany przez H.E. Grubera, na który składają się głównie: cel, wiedza i uczucia twórcy (Gruber, 1989).

Cechujący twórczą pracę dydaktyczną nauczycieli akademickich „splot aktywności” związanych z wdrażaniem i promowaniem proponowanych rozwiązań dydaktycznych przypomina w swojej – interaktywnej i koherentnej strukturze oraz organizacji – „sieć przedsięwzięć” opisywaną przez H.E. Grubera. W przypadku badanych nauczycieli nie jest ona jednak budowana głównie wokół celu twórczej pracy, któremu jest podporządkowana – co podkreślał Gruber. Wydaje się, że w odniesieniu do badanych innowatorów zarówno rdzeniem, wokół którego gromadzone są poszczególne, liczne podejmowane przez nich formy działania, jak również silnym ich spoiwem jest synergiczne połączenie: 1) pasji nauczycieli, 2) chęci własnego – również poprzez tę pasję – rozwoju, 3) głównego celu przyświecającego realizowanej przez siebie pracy dydaktycznej („Uczyć inaczej”), 4) postawy twórczej związanej z dążeniem do opracowywania własnych rozwiązań/modyfikowania istniejących, a także 5) chęci ich popularyzowania – „przekazywania dalej” – co z kolei wiąże się z towarzyszącym nauczycielom stymulującym do twórczej pracy poczuciem, że są one nowe/wartościowe/użyteczne/efektywne/inne

od znanych dotychczas sposobów kształcenia. Tak jak ujmował to H.E. Gruber w odniesieniu do „sieci przedsięwzięć” – tak i opisany przeze mnie „splot aktywności” podejmowanych przez badanych nauczycieli cechuje: trwałość, wytrzymałość, wewnętrzne zmiany w obrębie poszczególnych elementów, interakcyjne połączenia między nimi, obecność elementów-aktywności czynnych-stałych, regularnych i „uśpionych” – podejmowanych epizodycznie bądź z dłuższymi przerwami. „Splot aktywności” związanych z implementacją i rozpowszechnianiem proponowanych przez siebie rozwiązań dydaktycznych stanowi immanentną i dystynktywną właściwość twórczej pracy realizowanej przez badanych nauczycieli akademickich.

Poszczególne systemy twórczej pracy dydaktycznej badanych nauczycieli znajdują swoje odzwierciedlenie w indywidualnie budowanych przez lata warsztatach ich pracy dydaktycznej.

Całościowy kształt poczynań nauczycieli cechuje wewnętrzna harmonia warunkowana dogłębnym przemyśleniem własnych działań i proponowanych rozwiązań dydaktycznych, pewnością ich stosowania, przekonaniem o ich słuszności i wartości. Na czynnik ten – występujący w twórczej pracy przedstawicieli różnych dziedzin wiedzy – zwracał uwagę w swojej koncepcji również H.E. Gruber.

Analiza wertykalna i horyzontalna obrazów twórczej pracy dydaktycznej badanych nauczycieli akademickich ukazała – konstytutywny dla koncepcji H.E. Grubera – walor ewolucyjności obejmujący poszczególne elementy systemu, a tym samym całościowy obraz twórczej pracy badanych nauczycieli akademickich. Ewolucyjność ta przybiera tu specyficzny wymiar i wiąże się głównie z:

- a) pojawianiem się i włączaniem do repertuaru stosowanych przez nich: metod/technik/strategii/narzędzi kształcenia nowych pozycji będących: adaptacjami poznawanych przez nich rozwiązań, twórczymi ich modyfikacjami lub autorskimi propozycjami lub/a także
- b) rozbudowywaniem własnych propozycji – od prostych/pojedynczych rozwiązań do całych systemów-modeli prowadzenia zajęć/warsztatów
- c) zmianami w obrębie własnych postaw wobec studentów, własnej roli i pozycji jako nauczyciela akademickiego – co w recepcji badanych nauczycieli wiąże się z procesem ich „dojrzewania”, kształtowania się własnej tożsamości zawodowej, kolejnymi doświadczeniami, na podstawie których badani uczą się, modyfikują swoje rozwiązania dydaktyczne i generują kolejne.

Ewolucji podlega także wiedza badanych nauczycieli, którzy pasjonując się wybraną przez siebie metodą/strategią/koncepcją kształcenia, przez lata pogłębiają wiedzę na jej temat w procesie samokształcenia, uczestnicząc w różnego rodzaju kursach, szkoleniach itp. Przechodząc od początkowo intuicyjnego ich stosowania,

z czasem stają się ekspertami w ich zakresie, którzy nie tylko posiadają pogłębioną wiedzę teoretyczną na ten temat, ale tworzą i wdrażają w ich obrębie także własne rozwiązania dydaktyczne, które następnie popularyzują wśród studentów/doktorantów/nauczycieli w szkołach różnego szczebla. Ewolucji podlega także „splot aktywności” związanych z implementowaniem i rozpowszechnianiem proponowanych przez nich rozwiązań. Wiele z elementów tego systemu funkcjonuje w nim w sposób stały/regularny, inne pojawiają się cyklicznie, niektóre epizodycznie. Zmiany w obrazie „splotu aktywności” nie burzą go i nie prowadzą do rozpadu. Zmieniają jedynie czasowo jego skład i wzajemny układ aktywności między sobą.

Względnie stałe okazują się natomiast cele własnej pracy dydaktycznej, w tym nadrzędny „Uczyć inaczej”, oraz indywidualnie formułowane cele kształcenia studentów (kreatywność, refleksyjność, odpowiedzialność) – ważne dla badanych nauczycieli, a wykraczające niejednokrotnie poza zapisy zawarte w dokumentach (programy kształcenia, zapisy KRK). Stałe pozostaje również ich dążenie do realizacji procesu kształcenia w sposób nieszablonowy i „poza schematem”.

6. ZAKOŃCZENIE

Zastosowana w przeprowadzonych przeze mnie badaniach koncepcja teoretyczno-metodologiczna ESA Howarda E. Grubera okazała się przydatna na wszystkich etapach pracy badawczej i pozwoliła na:

- a) Przygotowanie koncepcji badawczej, w której uwzględnione zostały najważniejsze obszary doświadczeń badanych nauczycieli w realizowanej przez nich twórczej pracy;
- b) Wyjaśnienie relacji z doświadczeń w twórczej pracy dydaktycznej badanych nauczycieli.

Uzyskane wyniki badań wychodzą – w wielu aspektach – poza ustalenia poczynione przez H.E. Grubera i jego współpracowników. Stan ten wynika ze specyfiki – dobranej przeze mnie do badań – grupy twórców, jaką są nauczyciele szkół wyższych, a także ze specyficznej dziedziny, w której realizują oni swoje twórcze działania, a którą jest dydaktyka akademicka.

Moim zamiarem było jak przeprowadzenie jak najdokładniejszych badań, które pozwoliłyby nakreślić szczegółowe obrazy twórczej pracy dydaktycznej badanych nauczycieli akademickich, a także odnaleźć w nich prawidłowości i różnice, co z kolei umożliwiłoby jak najpełniejsze poznanie uwarunkowań tej pracy i twórczości.

Cel ten został osiągnięty i umożliwił planowanie kolejnych projektów badawczych nad twórczą pracą dydaktyczną nauczycieli – również z innych szczebli kształcenia.

Bibliografia

- Brower, R. (2003). Constructive Repetition, Time and the Evolving System Approach. *Creativity Research Journal, Special issue: Festschrift for Howard E. Gruber*, 1(15), 61–72.
- Duraj-Nowakowa, K. (1992). *Teoria systemów a pedagogika*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP.
- Flick, U. (2010). *Projektowanie badania jakościowego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Franklin, M.B. (1989). A Convergence of Streams: Dramatic Change in the Artistic Work of Melissa Zink. W: H.E. Gruber, D.B. Wallace (red.), *Creative People at Work. Twelve Cognitive Case Studies* (s. 263–284). New York: Oxford University Press.
- Grisanti, M.L. (1997). Interview with Howard E. Gruber. *International Journal of Group Tensions*, 4(27), 222.
- Gruber, H.E., Wallace, D.B. (2001). Creative work: The case of Charles Darwin. *American Psychologist*, 4(56), 346–349.
- Gruber, H.E. (1980). And the Bush Was Not Consumed: The Evolving Systems Approach to Creativity. W: S. Modgil, C. Modgil (red.), *Towards a Theory of Psychological Development* (s. 269–299). Windsor: NFER Publishers.
- Gruber, H.E. (1983). History and Creative Work: From the Most Ordinary to the Most Exalted. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 1(19), 4–15.
- Gruber, H.E. (1985). From Epistemic Subject to Unique Creative Person at Work. *Archives de Psychologie*, 54, 167–185.
- Gruber, H.E. (1988). The Evolving Systems Approach to Creative Work. *Creativity Research Journal*, 1, 27–51.
- Gruber, H.E. (1989). The Evolving Systems Approach to Creative Work. W: H.E. Gruber, D.B. Wallace (red.), *Creative People at Work. Twelve Cognitive Case Studies* (s. 4–35). New York: Oxford University Press.
- Gruber, H.E. (1989). Creativity and Human Survival. W: H.E. Gruber, D.B. Wallace (red.), *Creative People at Work. Twelve Cognitive Case Studies* (s. 286–294). New York: Oxford University Press.
- Gruber, H.E., Wallace, D.B. (2005). The Case Study Method and Evolving Systems Approach for Understanding Unique Creative People at Work. W: H.E. Gruber, K. Bödeker (red.), *Creativity, Psychology and The History Of Science*. Boston Studies In The Philosophy Of Science, Boston: Springer 2005.
- Gruber, H.E., Davis, S.N. (1988). Inching our Way up Mount Olympus: the Evolving-Systems Approach to Creative Thinking. W: R.J. Sternberg (red.), *The Nature of Creativity. Contemporary Psychological Perspectives* (s. 243–270). Cambridge: Cambridge University Press.

- Konarzewski, K. (2000). *Jak uprawiać badania oświatowe. Metodologia praktyczna*. Warszawa: WSIP.
- Modrzejewska-Świągulska, M. (2019). „I nie powiem, żeby to były jakieś takie spotkania z Mistrzami”: relacje z innymi przedstawicielami dziedziny a rozwój zawodowy w narracjach polskich reżyserek”. *Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne*, 8(1), 221–240.
- Kvale, S. (2014). *Interviews: wprowadzenie do jakościowego wywiadu badawczego*. Białystok: Wydawnictwo Trans Humana.
- Lavery, D. (1993). Creative Work: On the Method of Howard Gruber. *The Journal of Humanistic Psychology*, 33(2), s. 101–121.
- Nęcka, E. (2001). *Psychologia twórczości*. Gdańsk: GWP.
- Rostan, S.M. (2003). In the Spirit of Howard E. Gruber’s Gift: Case Studies of Two Young Artists’ Evolving Systems. *Creativity Research Journal*, 1(15), 45–60.
- Schulz, R. (1994). *Twórczość pedagogiczna. Elementy teorii i badań*. Warszawa: Wydawnictwo IBE.
- Smith, J.A., Pietkiewicz, I. (2012). Praktyczny przewodnik interpretacyjnej analizy fenomenologicznej w badaniach jakościowych w psychologii. *Psychological Journal*, 2(18), 361–369.
- Szmidt, K.J. (2013). *Pedagogika twórczości*. Sopot: GWP.
- Szmidt, K.J., Modrzejewska-Świągulska, M. (2011). Psychopedagogiczne badania biograficzne nad twórczością – krytyczny przegląd wybranych stanowisk. W: E. Dubas, W. Świtalski (red.), *Biografia i badanie biografii, Uczenie się z biografii innych* (s. 13–38), t. 2, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Vidal, F. (2003). Contextual Biography and the Evolving System Approach to Creativity. *Creativity Research Journal, Special issue: Festschrift for Howard E. Gruber*, 1(15), Routledge, 73–82.
- Wallace, D.B. (1989). Studying the Individual: The Case Study Method and Other Genres. W: H.E. Gruber, D.B. Wallace (red.), *Creative People at Work. Twelve Cognitive Case Studies* (s. 36–55). New York: Oxford University Press.
- Yin, R.K. (2015). *Studium przypadku w badaniach naukowych: projektowanie i metody*. Kraków: Wydawnictwo UJ.